

Analysis of Architectural Patterns in Rural Areas of Ilam Province in the Spatial Organization of Western Iranian Houses

Zahra Parhizkari ¹, Behzad Vasigh ^{*2}, Saeid Salehi Marzijarani ³, Mahmoud Teimouri ⁴

¹ Center Of Ilam 2 University of Applied Science and Technology, Tehran, Iran. zparhizkari1@gmail.com

^{*2} (Corresponding author) Architecture and Urbanism Faculty, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran. vasiq@jsu.ac.ir

³ Department of Architecture, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran. s.salehim95@iau-arak.ac.ir

⁴ Department of Architecture, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran. mah.teymouri@iau.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 58

Volume 22

Page 28 to 58

Submission Date: 2023/12/15

Review Date: 2024/01/31

Acceptance Date: 2024/05/08

Publication Date: 2025/06/22

Keywords

Spatial organization, rural housing pattern, space syntax, western Iranian cities, Ilam.

Cite this article

Parhizkari, Z. , Vasigh, B. , Salehi Marzijarani, S. and Teimouri, M. (2025). Analysis of Architectural Patterns in Rural Areas of Ilam Province in the Spatial Organization of Western Iranian Houses. *Islamic Art Studies*, 22(58), 28-57.

 doi.org/10.22034/IAS.2024.452203.2359

 [dx.doi.org/10.22034/IAS.2024.452203.2359](https://doi.org/10.22034/IAS.2024.452203.2359)

ABSTRACT

This research sought to discover the architectural pattern (language and dialect) of rural houses based on the space syntax method. By examining the space syntax components in the studied houses, while explaining the differences and similarities in their spatial structure, a unified pattern of their architectural language and dialect was identified. Although this pattern is heterogeneous due to differences in the spatial structure of the studied contexts, it can serve as a basis for the rural housing model in Ilam Province. The research method is descriptive-analytical with logical reasoning of software-generated data. The statistical population consisted of 20 rural houses selected through multi-stage cluster sampling. This study used visual analysis factors of isovist, including "visible area of the entire plan," "visual compactness," "visible angle," "flexibility (mystery)," and axial analysis of "choice" and "connectivity degree." Data analysis was conducted using *AutoCAD* and *DepthMap* software. Connectivity, public and private domains, legibility, visual privacy, visual access, and visual orientation in rural houses also demonstrate a hierarchical organization of spaces based on their public and private levels. In analyzing the overall architectural pattern and spatial arrangement of rural houses, a cohesive design approach can be observed, characterized by linear and repetitive organization with shared elements and clear spatial hierarchies. The houses exhibit a linear pattern following a specific arrangement along a central axis, creating a sense of order and continuity.

Research Objectives:

1. Identifying the architectural language of rural houses in Ilam Province.
2. Explaining the application of space syntax in evaluating the architectural spaces of rural residences in Ilam Province.

Research Questions:

1. What cognitive insights does the examination of architectural spaces based on graph theory and space syntax provide regarding the rural residential architecture of Ilam Province?
2. How can the dialect of spatial organization in rural houses of Ilam Province be formulated?

This article is taken from the doctoral thesis of "Zahra Parhizkari" entitled "Discovering the Language of Residential Architecture Patterns in New Cities in Western Iran Based on Graph Theory and Izovist (Case Study: Ilam)" under the guidance of Dr. Behzad Vasigh and Dr. Saeed Salehi Marzijarani, supervisors, and Dr. Mahmoud Teymouri, advisor, at Islamic Azad University, Arak Branch.

Introduction

The identity of rural architecture stems from the concept of dwelling and rural living (Zargar & Hatami, 2014: 50). In fact, rural housing shapes the physical identity of villages and embodies many of their historical and cultural characteristics (Amiri, 2014: 6). Among these, traditional rural housing architecture possesses valuable indicators and criteria that, once identified and analyzed, can be utilized in new constructions. Thus, in addition to preserving intergenerational connections, the spatial identity of rural housing can be restored and adapted to the needs of rural residents. This contributes to fostering a sense of belonging, revitalizing rural lifestyles, and improving the quality of life in newly built rural residences (Zargar et al., 2015: 1). Therefore, the primary objective of this study is to develop a design model for rural housing. To this end, after reviewing existing research, the factors influencing rural housing formation were identified and examined in rural houses of Ilam Province. Furthermore, patterns, textures, and architecture play a significant role in understanding the culture and life of a region, as recognizing the customs of an area's inhabitants depends on understanding its architectural patterns. Architects have employed various methods to identify architectural patterns, such as graph theory, isovist, space syntax approaches, and spatial configuration, which have yielded numerous benefits in architectural design. This study investigates the application of these theories in rural houses of Ilam Province.

What cognitive insights does the examination of architectural spaces based on graph theory and space syntax provide regarding the rural residential architecture of Ilam Province? Space syntax methods have been extensively developed in recent decades and applied in urban planning, architectural design, and landscape research.

How can the dialect of spatial organization in rural houses of Ilam Province be formulated? How can the native architectural language of rural Ilam be identified through spatial graph analysis? The evolution of architectural textures in rural areas of Ilam Province is analyzed using graph theory and space syntax components (spatial relations, spatial organization, accessibility and privacy, flexibility, and integration). It appears that analyzing spatial graphs in rural residential contexts can reveal the native architectural language of Ilam Province.

By studying and analyzing spatial organization through differences and similarities, the architectural language of rural houses in Ilam Province can be examined. Most recent computational approaches employ techniques developed as part of space syntax research. Spatial syntax is a collective term for techniques used to analyze the topological properties of space (Hillier & Hanson, 1984; Hillier, 1996). Spatial syntax techniques typically assign various programmatic features (architectural, urban, or

landscape) to diagrams that can be mathematically analyzed and compared (Dawes & Ostwald, 2014; Ostwald, 2011). A system's diagram consists of nodes and their interconnections (Bondy & Murty, 1982). Graph theory is a mathematical field concerned with defining, measuring, and analyzing connection networks. Three widely accepted methods for abstracting space into a graph for mathematical and visual analysis are convex mapping, axial mapping, and isovist mapping (Charalambous & Mavridou, 2012).

Conclusion

In analyzing the overall architectural pattern and spatial arrangement of rural houses, a cohesive design approach can be observed, characterized by linear and repetitive organization with shared elements and clear spatial hierarchies. The houses exhibit a linear pattern following a specific arrangement along a central axis, creating a sense of order and continuity. The spatial arrangement can be described as follows:

1. Examining the connectivity degree in the studied rural houses revealed that in most cases, living rooms and reception areas scored the highest in terms of "access hierarchy." In cases where this pattern was not repeated in the plan or living spaces were absent, corridors and entrances occupied the next ranks. Additionally, bathrooms had the lowest accessibility hierarchy, while porches, baths, and storage spaces followed in frequency.
2. Regarding the "public and private nature of spaces" visually, analysis showed that a high percentage of houses had living rooms as the most public spaces, followed by porches. Internal corridors constituted visually private spaces in most houses. In some cases, due to the connection between living rooms and porches, porches were also part of the private domain.
3. Courtyards in rural houses had the highest "legibility" among the studied samples, while rooms and porches were more frequently repeated in houses with lower spatial complexity.
4. To determine "visual connectivity and privacy," the visual mystery index was used. Results indicated that internal corridors had higher privacy and connectivity, while spaces like courtyards and living rooms had lower levels.
5. Assessing "visual access" in plans showed that rooms were most frequently visually inaccessible, followed by kitchens. Spaces like courtyards, living rooms, and reception areas had higher visual access, and sometimes bathrooms also scored high.

6. In terms of "visual orientation," analysis revealed that courtyards had the highest frequency of high visual orientation within residential plans, while bathrooms were most frequently associated with low visual orientation.

References

- Abbaszadegan, Mostafa. (2002). "Space syntax method in urban design process with a look at Yazd city". *Urban Management*, (9), 64-115. [In Persian]
- Adeokun, Cynthia O. (2012). Analysis of spatial types and social space in Ile-Ife domestic architecture. Paper presented at the WABER 2012 conference (Abuja, Nigeria): 24-26.
- Alexander, C. (1979). *The Timeless Way of Building*. New York. NY: Oxford University Press.
- Alexander, C. Ishikawa, S. Silverstein, M. Jacobson, M. Fiksdahl-King, I. and Angel, S. (1977). *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. Oxford University Press. New York.
- Alitajer, S., & Molavi Nojoudi, Gh. (2016). Privacy at home: Analysis of behavioral patterns in the spatial configuration of traditional and modern houses in the city of Hamedan based on the notion of space syntax. Science Direct. *Frontiers of Architectural Research*.
- Amiri, Ebrahim. (2014). *An introduction to understanding rural dwellings and settlements in Iran*. Jahani Publishing. [In Persian]
- Bafna, S. (2003). Space Syntax a Brief Introduction to Its Logic and Analytical Techniques. *Environment and Behaviour* 35 (1): 17-29.
- Bazaei, Mohammad; Ghasemi Sichani, Maryam; Shojaei, Alireza; & Madahi, Mehdi. (2020). "Syntactic reading of continuity and change in the spatial configuration of native houses in Shiraz, from the Zand period to the present using quantitative data from UCL Depth Map software". *Islamic Art Studies*, 16(37), 47-67. [In Persian]
- Bendikt, Michael. Burnham, Clarke A. (1985). Perceiving architectural space: from optic arrays to isovists. In: Warren, W.H. Shaw, R. E. J. Hillsdale, N. (eds.) *Persistence and change*. Lawrence Erlbaum: Connecticut.
- Benedikt, M. L. (1979). To take hold of space: Isovists and isovist fields. *Environment and Planning B: Planning and Design* 6 (1): 47-65.

- Bentley, Ian; Alcock, Alan; Murrain, Paul; McGlynn, Sue; & Smith, Graham. (2013). *Responsive environments (Designers' guide)* (Mostafa Behzadfar, Trans.). University of Science and Culture Publishing. (Original work published 1985) [In Persian]
- Bepour, Zahra; Shoaee, Hamidreza; & Nabimeybodi, Masoud. (2018). "Space syntax as an approach to understanding the spatial zoning of houses in Yazd city (Qajar, Pahlavi, and Islamic Republic periods)". *Architecture of Hot and Dry Climate*, 6(8), 47-75. [In Persian]
- Bondy, J. A., Murty, U. S. R. (1982) Ontario Canada: Department of Combinatorics and Optimization. University of Waterloo.
- Brown, F. Bellal, T. (2001) Comparative analysis of Mzabite and other Berber domestic space. Proceedings of the 3th International Symposium on Space Syntax. Atlanta. GA.
- Charalambous, N., & Mavridou, M. (2012). Space Syntax: Spatial Integration Accessibility and Angular Segment Analysis by Metric Distance (ASAMeD). In Angela Hull, Cecília Silva and Luca Bertolini (Eds.) *Accessibility Instruments for Planning Practice*. COST Office: 57-62.
- Danesh, Jahan; Movahed, Khosro; & Taghipour, Maliheh. (2021). "Explaining the concept of formal-spatial hierarchy in the Qajar settlement pattern (Case study: Aristocratic houses in Tehran)". *Iranian Architecture and Urbanism*, 12(2), 251-263. [In Persian]
- Dawes, M., Ostwald, M.J. (2014). Prospect-Refuge theory and the textile-block houses of Frank Lloyd Wright: an analysis of spatio-visual characteristics using isovists. *Building and Environment* 80.
- Etehadi, Hamid; Hassanpour, Faramarz; & Mehrpouya, Hossein. (2021). "Analysis of introversion components in the vernacular architecture of Ghaleh Noy village in Sistan". *Housing and Rural Environment*, 40(174), 57-72. [In Persian]
- Faris Ali, M., & Ahmad Sanusi, H. (2013). Mosque Layout design: An analytical study of mosque Layouts in the early ottoman Period. *Frontiers of Architectural Research* 2.
- Fath Baghali, Atefeh; Maghsoudi Tilaki, Mohammad Javad; & Hedayati Marzbali, Masoumeh. (2021). "Reflection of social structure in spatial configuration of housing with emphasis on space syntax theory (Case study: Traditional and contemporary houses in the historical-cultural context of Tabriz)". *Geography and Environmental Studies*, 10(38), 47-64. [In Persian]

- Ghasemian Asl, Isa; & Nasr, Tahereh. (2018). "Evaluation of spatial desirability of traditional houses based on functional efficiency components: Case study of Qajar period houses in Yazd city". *Environmental Studies of Haft Hezar*, 6(23), 107-121. [In Persian]
- Hadi Zadeh, Alireza; & Noortaghani, Abdol Majid. (2021). "Adaptation: A strategy for continuity of activity patterns in typological changes of rural housing in Ashkvarat, Gilan". *Rural Research*, 12(3), 590-607. [In Persian]
- Haghlesan, Masoud; Irani, Mehri; & Niknam, Souda. (2020). "Study of the evolution of spatial structure of traditional Iranian houses from physical and connective dimensions using space syntax method (Case study: Qajar and Pahlavi period houses in Tabriz)". *Housing and Rural Environment*, 39(172), 17-32. [In Persian]
- Heidari, Ali Akbar; Ghasemian Asl, Isa; & Kiaei, Maryam. (2017). "Analysis of spatial structure of traditional Iranian houses using space syntax method: Comparative study of houses in Yazd, Kashan, and Isfahan". *Iranian-Islamic City Studies*, 7(28), 21-33. [In Persian]
- Heydarnataj, Vahid; & Ahmadi, Soheila. (2019). "Analysis of spatial relationships in rural houses based on cultural-social approach (Case study: Kouhpar village)". *Housing and Rural Environment*, 38(166), 19-34. [In Persian]
- Hillier, B. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jiang, Bin. Claramunt, Christophe. Klarqvist, Björn. (2000). Integration of space syntax into GIS for modelling urban spaces. *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*. 3-4, 2.
- Kamalipour, Hesam; Memarian, Gholam Hossein; Feizi, Mohsen; & Mousavian, Mohammad Farid. (2012). "Formal composition and spatial configuration in vernacular housing: Comparative study of guest spaces in traditional houses of Kerman". *Housing and Rural Environment*, 31(138), 1-16. [In Persian]
- Karbalaei Hosseini Ghasvand, Abolfazl; & Soheili, Jamal al-Din. (2018). "Investigating the role of physical environment components in sociability of cultural spaces using space syntax technique: Case studies of Dezful and Niavaran cultural complexes". *Armanshahr Architecture & Urbanism*, 11(25), 361-373. [In Persian]
- Kiaei, Mahdokht; Soltanzadeh, Hossein; & Heidari, Ali Akbar. (2019). "Measuring the flexibility of spatial system using space syntax technique (Case study: Houses in Qazvin city)". *Bagh-e Nazar*, 16(71), 61-76. [In Persian]

- Klarqvist, B. (1993). A Space Syntax Glossary. *Nordisk Arkitektur for Skning* (2): 11-12.
- Madahi, Seyed Mehdi; & Memarian, Gholam Hossein. (2016). "Analysis of spatial configuration of vernacular houses with space syntax approach (Case study: Boshrouyeh city)". *Housing and Rural Environment*, 35(156), 49-66. [In Persian]
- Mahajeri, Nahid; & Ghami, Shiva. (2008). "An analytical approach to Christopher Alexander's design theories". *Urban Identity*, 2(2), 45-56. [In Persian]
- Mandler, J. (1984). *Stories, Scripts and Scenes: Aspects of Schema Theory*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Manum, B. (2009). A-graph complementary software for axial-line Analysis. *Proceeding of the 7th International Space Syntax Symposium (Stockolm, Sweden)* (070).
- Mazaheri, Mojtaba; Dezhdar, Omid; & Mousavi, Seyed Jalil. (2018). "Analysis of the courtyard's role in spatial structure of Iranian houses using space syntax method". *Urban Identity*, 12(2), 97-108. [In Persian]
- Montello, Daniel R. (2007). Published. *The Contribution of Space Syntax to a Comprehensive Theory of Enviromental Psychology* 6th International Space Syntax Symposium. Istanbul.
- Nopadon, Thungsakul. (2001). *A syntatic analysis of spatial configuration towards the understanding of continuity and change in vernacular living space: a case study in the upper northeast of Thailand*. Bell & Howell information and learning company.
- Ostwald, Michael J. (2011). *The Mathematics of Spatial Configuration: Revisiting, Revising and Critiquing Justified Plan Graph Theory*, *Nexus Network Journal* (13): 445-470.
- Penn, Alan. (2011). *Space Syntax and Spatial Cognition or, Why the axial Line?* *Procceding. 3rd International Space Syntax Symposium*. Atlanta.
- Peyvastegar, Yaghoub; Heidari, Ali Akbar; & Kiaei, Maryam. (2017). "Investigating the factor of space difference and spatial value in traditional Iranian houses using space arrangement method". *Environmental Studies of Haft Hezar*, 5(20), 5-18. [In Persian]
- Pordiehimi, Shahram. (2011). "Culture and housing". *Housing and Rural Environment*, 30(134), 3-18. [In Persian]
- Rapoport, Amos. (2009). *Anthropology and housing* (Khosro Afzalyan, Trans.). Herfeh Honarmand Publishing. (Original work published 1969) [In Persian]

- Razjoo, Mehrad; Matin, Mehrad; & Emamgholi, Aghil. (2020). "Analysis of the impact of physical elements of rural housing in western Gilan on functional efficiency using space syntax method". *Armanshahr Architecture & Urbanism*, 13(32), 83-97. [In Persian]
- Saadati Vaghar, Pouria; Zarghami, Esmaeil; & Ghanbaran, Abdol Hamid. (2019). "Analysis of interaction between traditional housing typologies and spatial connections using space syntax tools (Case study: Traditional houses of Kashan)". *Iranian Architectural Studies*, 8(16), 153-180. [In Persian]
- Salingaros, Nikos A. (1999). *Architecture, Patterns, and Mathematics*. Nexus Network Journal (1): 75-86.
- Salmani, Sahar; & Khaki, Azadeh. (2014). "Investigating legibility in workspace using space syntax analytical method: Case study: Office building in pre-construction phase". *National Conference on New Theories in Architecture and Urban Planning*, Qazvin. [In Persian]
- Schank, R.C. Abelson, R. (1977). *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale, NJ: Earlbaum Assoc.
- Sheikh Bahaei, Amir Reza. (2019). "Investigating the principle of introversion in Iranian housing based on space syntax theory (Case study: Traditional houses in hot and dry climate)". *Urban Management*, 18(54), 63-78. [In Persian]
- Tabatabaei Malazi, Fatemeh; & Sabernezhad, Zhaleh. (2016). "Analytical approach of space syntax in perception of spatial configuration of Qeshm vernacular housing (Case study: Laft village)". *Housing and Rural Environment*, 35(154), 75-88. [In Persian]
- Ulric, N. (1977). *Cognition and Reality*. *The American Journal of Psychology* 90 (3): 541-543.
- Younesi, Golzar; Armaghan, Maryam; & Saghafi, Mohammad Javad. (2020). "Analysis of physical-spatial structure of social class houses in Abadan oil company city during the oil industry boom period, using space syntax method". *Iranian-Islamic City Studies*, 11(39), 69-80. [In Persian]
- Zarei, Saeedeh; & Yeganeh, Mansour. (2018). "Analysis of the role of spatial integration in social relations of traditional houses in Kashan". *Urban Management*, 17(52), 81-91. [In Persian]
- Zargar, Akbar; & Hatami Khanghahi, Tohid. (2014). "Aspects affecting rural housing design". *Housing and Rural Environment*, 33(148), 45-62. [In Persian]

Zargar, Akbar; Sartipipour, Mohsen; Mirri, Seyed Hassan; & Sheikh Taheri, Hamed. (2015). "Design and formation of rural house as narrated by traditional architects: Case study: Villages of Garmsar county". *Housing and Rural Environment*, 33(148), 8-14. [In Persian]

بررسی ابعاد زیبایی‌شناختی موسیقی شعر شفیعی کدکنی در تطبیق با نقاشی معاصر

رضا بنی‌عامریان^۱ ID، مسعود معتمدی^۲ ID، سیاوش مرادی^۳ ID

^۱دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران، rezabaniamerian@iau.ac.ir

^۲(نویسنده مسئول)، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران، masood.motamedi@iauh.ac.ir

^۳استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران، siavashmoradi@iauh.ac.ir

چکیده

با وجود آنکه سبک‌شناسی، قدمتی چندهزارساله دارد، اما در دوره معاصر، نگاه به شعر و ادبیات، با تحول چشمگیری مواجه شد و بررسی سبک و اسلوب شعری نیز، با اصول و قواعد جدیدی، نظام‌مند گشت. از جمله مباحث سبک‌شناسی که موردتوجه ناقدان قرار داشت، بررسی موسیقی اشعار است که با بهره‌بردن از قواعد بلاغی کهن، به چهار نوع تقسیم شده است. محمدرضا شفیعی کدکنی یکی از ناقدان و ادباء برجسته‌ای که در این زمینه، صاحب‌نظر است. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، درصدد است، اشعار این ادیب معاصر را، از حیث موسیقی شعر، مورد بررسی و تحلیل قرار دهد تا آشکار گردد، سروده‌های شفیعی کدکنی، از حیث موسیقی شعر، دارای چه انواع و ویژگی‌هایی است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که واژه‌ها و ترکیبات در برونه زبان او به‌نحوی هماهنگ و متناسب با هم چیده شده‌اند. تناسب موسیقایی واژه‌ها بر تمام اشعار او سایه افکنده و به آن‌ها انسجام و استحکام بخشیده است. از لحاظ موسیقی بیرونی، اشعار شفیعی بسیار غنی است. مهم‌ترین عامل غنای این موسیقی در اشعار شفیعی عنصر تکرار است که به انحاء گوناگون همانند واج‌آرایی، تکرار یک مصراع، تکرار یک بند، تکرار یک کلمه و تکرار جمله نمود پیدا کرده است. وجود انواع جناس‌ها، مانند جناس زاید، اشتقاق، شبه‌اشتقاق، تام و صنایعی همانند طرد و عکس و نیز به اشعار او موسیقی خاصی بخشیده است. همان‌طور که عنصر موسیقی در شعر معاصر سبب برانگیختن عواطف می‌شود در نقاشی معاصر ایران نیز حضور تخیل نقش مهمی در برانگیختگی عاطفی دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی موسیقی سروده‌های شفیعی کدکنی و تطبیق آن با تخیل در نقاشی معاصر ایران.

۲. بررسی میزان و بسامد انواع موسیقی در اشعار شفیعی کدکنی.

سؤالات پژوهش:

۱. موسیقی در شعر شفیعی کدکنی و تخیل در نقاشی معاصر ایران چه جایگاهی دارد؟

۲. بسامد کدام یک از انواع موسیقی در شعر شفیعی کدکنی بیشتر است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۸

دوره ۲۲

صفحه ۷ الی ۲۷

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۵

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱

کلمات کلیدی

شفیعی کدکنی،

شعر،

موسیقی،

وزن،

قافیه.

ارجاع به این مقاله

بنی عامریان، رضا، معتمدی، مسعود و مرادی، سیاوش. (۱۴۰۴). بررسی ابعاد زیبایی‌شناختی موسیقی شعر شفیعی کدکنی در تطبیق با نقاشی معاصر. مطالعات هنر اسلامی، ۲۲(۵۸)، ۷-۲۷.

[dori.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2024.58270.2270)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2024.58270.2270](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2024.58270.2270)

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان‌نامه "نام و نام خانوادگی" با عنوان "بررسی موسیقی در شعر دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی" است که به راهنمایی دکتر "مسعود معتمدی" و مشاوره دکتر "سیاوش مرادی" در سال ۱۴۰۲ در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "همدان" ارائه شده است.

مقدمه

توجه به مسائل سبک‌شناسی، از جمله موسیقی شعر، می‌تواند در شناخت بهتر یک شعر، کمک کند. موسیقی شعر، ریشه در نگاه فرمالیست‌های روسی در هنر دارد، زبان ادبی و شیوه پیکره‌بندی در شعر بر مبنای ویژگی‌های بلاغی، وزن، زبان آهنگین، خیال، استعاره و بسیاری نوآوری‌های غنایی در این ساختار می‌گنجد. فرمالیست‌ها پیش آنکه به محتوای شعر بپردازند، به زیبایی‌ها و ظرافت‌های ظاهری در کلام نظر دارند، در دیدگاه آن‌ها هر اندازه فرم و شکل ظریف‌تر و زیباتر باشد موجب غنای بیشتر محتوا خواهد شد. در موسیقی شعر واژگان و اصطلاحات قدیم و جدید که بنابراین است، مجال بروز می‌یابد رستاخیز کلمات را در کلام به دنبال می‌آورد، رستاخیزی که نوعی آهنگ و موسیقی را از دل واژگان و همچنین ترکیبات در همنشینی با هم، به خواننده یا شنونده القا می‌کند شعر موسیقایی نتیجه همین رستاخیز کلمات است.

موسیقی شعر رکن اصلی است که موجب تمایز شعر و نثر می‌شود. موسیقی در انواع چهارگانه: موسیقی بیرونی (وزن عروضی) موسیقی کناری (ردیف و قافیه) موسیقی درونی (آرایه‌های لفظی) موسیقی معنوی (آرایه‌های معنوی) در شعر مطرح می‌شود. عناصر مهم شعر علاوه بر وزن و قافیه و ردیف که در قدیم ارکان اصلی شعر شمرده می‌شد، عنصر خیال و عاطفه است که در موسیقی معنوی تبلور می‌یابد و شامل آرایه‌های معنوی به‌ویژه تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز است. از نظرگاه دیگری می‌توان به عناصری تأکید کرد که در ایجاد آهنگ در شعر مؤثرند. این عناصر شامل انواع تکرار هستند؛ مانند: واج‌آرایی، تکرار کلمه، تکرارهای شبکه‌ای، انواع جناس، سجع و ترصیع و موازنه. باتوجه به این موارد بررسی اشعار براساس موسیقی باید باتوجه به جنبه‌های مختلف آن صورت بگیرد. این چهار نوع موسیقی همچون چهار پایه تکیه‌گاه شعر هستند که کم و زیاد شدن هر یک از آن‌ها موجب ایجاد سبک شخصی شاعر است.

شفيعی کدکنی، شاعر معاصر، استاد زبان و ادبیات فارسی است که خود دارای تألیفاتی در زمینه شعر و شاعری و موسیقی شعر است و مسلماً در اشعار خویش، خودآگاهانه انواع موسیقی را لحاظ کرده است. شفيعی هم در عرصه غزل و هم در عرصه شعر نو طبع آزمایی کرده و در هر دو وادی موفق بوده است. با این حال، در شعر او سنت‌گرایی نیز موج می‌زند و این به دلیل پشتوانه فرهنگی ادبی اوست. «حضور طولانی در محضر ادیب و شیخ هاشم قزوینی، آمد و شد در محافل سنتی آن روز خراسان و غور و تأمل در متون کلاسیک عملاً شاعر را به طرف نوعی سنت‌گرایی سوق می‌دهد» (بشردوست، ۱۳۷۹: ۵۹). شفيعی از نظر ترکیب‌بندی هم گاهی به آشنایی‌زدایی روی آورده است و از ترکیبات تازه‌ای در شعر خود استفاده می‌کند. ترکیباتی که گاهی، از بیش از دو جزء تشکیل شده نیز در شعر وی فراوان به چشم می‌خورد. این نوع ترکیبات نیز ساخته خود شاعر است و تازگی دارد و ویژگی‌های سبک هندی را تداعی می‌کند. وی در زمینه نمادهای اسطوره‌ای نیز قوی عمل کرده و بسیاری از تلمیحات وی در باره‌ی شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی است. در کاربرد این نمادها به ترکیب‌سازی پرداخته و روش تلمیحی و اشاره‌ای را به کار گرفته است، که هر

کدام از ویژگی‌ها در موسیقی شعر او بی‌تأثیر نبوده است. وزن اشعار شفیعی کدکنی در اشعار آزاد به شیوه نیمایی است که در آن‌ها ارکان عروضی کوتاه و بلند شده‌اند مانند این شعر که در بحر متقارب سروده شده است.

در این پژوهش به دنبال آنیم که موسیقی شعر در آثار شعری شناخته شده‌تر شفیعی کدکنی را بررسی نماییم. در این نگاه، هم به آثار قدیمی‌تر ایشان همچون: در کوچه‌باغ‌های نیشابور، بوی جوی مولیان، هزاره دوم، آهوی کوهی، آینه‌ای برای صداها و هم آثار جدیدتر مانند: خطی ز دل‌تنگی، ستاره دنباله‌دار، در ستایش کبوترها، گل آفتابگردان و مرثیه‌ای برای سرو کاشمر پرداخته خواهد شد. همچنین فرمالیسم در نقاشی معاصر ایران نیز بررسی می‌شود.

پیش از این، دو مقاله، پیرامون موسیقی شعر شفیعی کدکنی انجام شده است: فولادوند (۱۳۸۷) در مقاله «موسیقی درونی شعر شفیعی کدکنی»، ضمن توصیف کلی موسیقی شعر، برخی از اشعار شفیعی کدکنی را درج نموده و حروف موجد موسیقی را در آن‌ها توضیح داده که در حوزه واج‌آرایی می‌گنجد. به نظر مؤلف، در زمینه موسیقی درونی، شفیعی کدکنی موزون‌ترین و مناسب‌ترین آثار را در روزگار کنونی آفریده است. عمران‌پور (۱۳۸۳) در مقاله «موسیقی قافیه در شعرم. سرشک «محمد رضا شفیعی کدکنی»» قافیه اشعار نیمایی شفیعی کدکنی بررسی شده است. نتیجه این است که وی در اشعار نیمایی خود قوافی فراوانی به کار برده است که ۸۸ درصد آن‌ها اسمی و ۱۲ درصد فعلی هستند. تمام اشعار دارای قافیه کناری‌اند و آرایش‌های بدیعی در قوافی دیده می‌شود. نمونه‌هایی که ذکر شد هر یک به جنبه‌هایی از موسیقی شعر شفیعی کدکنی پرداخته‌اند. در هیچ یک از این تحقیقات، انواع موسیقی مورد توجه نبوده است، بنابراین با این پژوهش همپوشانی ندارد.

روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای است. از این‌رو ابتدا باید مبانی نظری تحقیق مطالعه و بررسی شود. تألیفات فراوانی به شکل کتاب و مقاله در زمینه موسیقی انجام شده که در این پژوهش از آن استفاده می‌شود. پس از مطالعه انواع موسیقی و فیش‌برداری از موارد موردنیاز اشعار شفیعی مطالعه و فیش‌برداری می‌شود و انواع موسیقی در ابیات مشخص می‌گردد و پس از تحلیل آن، نتیجه با جدول و نمودار مشخص می‌شود.

۱. چارچوب نظری و یا چارچوب مفهومی

۱.۱. موسیقی شعر

در دوره‌های مختلف تعابیر متعددی راجع به موسیقی ارائه شده است برخی همچون شیخ آذری ادیب قرن هشتم صاحب جواهرالاسرار بر این باورند که «این لفظ از سریانی به عاریت گرفته شده و آن‌را به این شکل معنا می‌کند: «مو» یعنی هوا و «سقی» یعنی گره. لذا موسیقی‌دان کسی است که به‌واسطه طراوت کار گویی هوا را گره می‌زند» (طهماسبی، ۱۳۸۰: ۳۲). عبدالحمید لازقی نیز این لفظ را ترکیبی یونانی دانسته و می‌گوید: «موسیقی از دو لفظ «موسی» و «قی» تشکیل شده که «موسی» به معنی نغمه و سرود و «قی» به معنای موزون و دلپسند است؛ بنابراین موسیقی به معنای نغمه‌های موزون و دلپسند است (طهماسبی، ۱۳۸۰: ۳۲). موسیقی فن ترکیب و آمیختگی آواهاست با نوسان‌های منظم و قابل شمارش و هنر بیان عواطف و احساسات است به‌وسیله صداها و انسان هنر موسیقی را از مظاهر آوایی و

موسیقایی طبیعت مانند صدای آبشار و جوشش چشمه ساران، وزش نسیم و مانند آن گرفته و در طول زمان به آن تکامل بخشیده است. هرچند صدا عنصر اصلی موسیقی را تشکیل می‌دهد ولی وزن روحان است و در شعر نیز وزن روحی به واژه‌ها می‌دهد که در انگیختن خیال که برجسته‌ترین شاخصه شعر است نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا می‌کند» (البرز، ۱۳۹۰: ۱۴۷).

موسیقی در انتقال مایه عاطفی شعر نقش اساسی و مؤثر دارد و یکی از عناصر مهم شعر محسوب می‌شود. وقتی موسیقی شعر با عاطفه مطرح در شعر هماهنگ باشد، تأثیر مضاعف بر خواننده می‌گذارد. نیما در نامه‌ای به «ش. پرتو» درباره موسیقی بیرونی و انطباق آن با عاطفه می‌گوید: هر شکلی محصول بلانفکاک وزنی است که در کار بوده است؛ بنابراین، برای هر شکلی که وجود دارد وزن حتمی است، نباید گفت: فلان شعر وزن ندارد. مهم مطابقت وزن با در خواست‌های نظری و ذوقی است (یوشیج، ۱۳۶۸: ۳۳۸).

۱.۲. شفيعی کدکنی

محمدرضا شفيعی کدکنی در نوزده مهر ۱۳۱۸ در کدکن از توابع تربت حیدریه در خراسان به دنیا آمد (شفيعی کدکنی، بی‌تا: ۴). وی از بزرگان ادبی ایران است که علاوه بر تدریس در دانشگاه، در زمینه‌های گوناگون ادبی به تحقیق و پژوهش پرداخته آثار فراوانی پدید آورده است. علاوه بر آن وی در شاعری نیز دستی دارد و دو مجموعه شعر «آینه‌ای برای صداها» و «هزاره دوم آهوی کوهی» از او به چاپ رسیده است. از شفيعی کدکنی، چندین اثر ارزشمند، پیرامون نقد ادب فارسی برجای مانده است. از جمله: «موسیقی شعر»، «صور خیال در شعر فارسی»، «ادوار شعر فارسی» و «زبان شعر در نثر صوفیه». شفيعی کدکنی را باید در زمره شاعران اجتماعی دانست. او در اشعار خود تصویری از جامعه ایرانی در دهه ۴۰ و ۵۰ خورشیدی را بازتاب می‌دهد و با رمز و کنایه آن دوران را به خواننده نمایانده، دلبستگی و گرایش فراوان به آیین و فرهنگ ایرانی و به‌خصوص خراسان را نشان می‌دهد. «خرد گرا بودن وی موجب سادگی و شفافیت آثارش شده است. خواننده می‌تواند لفظ و معنا را به سادگی از هم جدا کند. وی در آثارش به اشعار شاعرانی چون نظامی، خاقانی، فلکی شروانی، مجیر بیلقانی و... نمی‌توان پیدا کرد و این موضوع حکایت از این دارد که او زبان را ابزار اندیشه می‌داند نه اندیشه را ابزار زبان» (بشردوست، ۱۳۷۹: ۵۳).

طبیعت در شعر وی بسیار گسترده است جانورانی مانند فنچ، گنجشک، سیمرغ، مور و ملخ، سنجاب و اژدها، و گیاهانی همچون: کاسنی، سنجد، رازیانه جایگاه خود را دارند؛ به‌طوری که «این تنوع واژگانی در قلمرو طبیعت هم‌گه‌گاه شاعر را در ایجاد موسیقی یاری می‌کند و هم از طریق این موسیقی خود آن واژه‌ها حضوری برجسته‌تر در شعر پیدا می‌کنند» (عباسی ۱۳۷۸: ۱۲۰). زبان شفيعی کدکنی در کار ساختن زبانی است فنی و زیبا و از جهاتی شکوهمند. ماده‌هایی که برای ترکیب این زبان در هم سرشته است، این‌ها هستند: کلمه‌های جاندار کهن، کلمه‌های جاری اهل خراسان، کلمه‌های امروزی گاه زبان او لحن حماسه می‌گیرد، اما حماسه‌ای نرم و لطیف، زیرا که طبع نازک و شکننده‌ی او در قلمرو حافظ پرورش یافته» (کیانوش، ۱۳۵۵: ۱۷۹).

۲. موسیقی شعر شفیعی کدکنی

از آنجاکه شفیعی کدکنی، علاوه بر شاعر بودن، یکی از برجسته‌ترین ناقدان ادب فارسی نیز محسوب می‌شود و پیرامون موسیقی، شعر، انواع آن و ویژگی‌های آن، نکات ارزشمندی، ارائه کرده است، لذا با بررسی انواع موسیقی در سروده‌های وی، عیار و ارزش ادبی هنر شاعری وی، آشکار می‌گردد.

۲.۱. موسیقی بیرونی

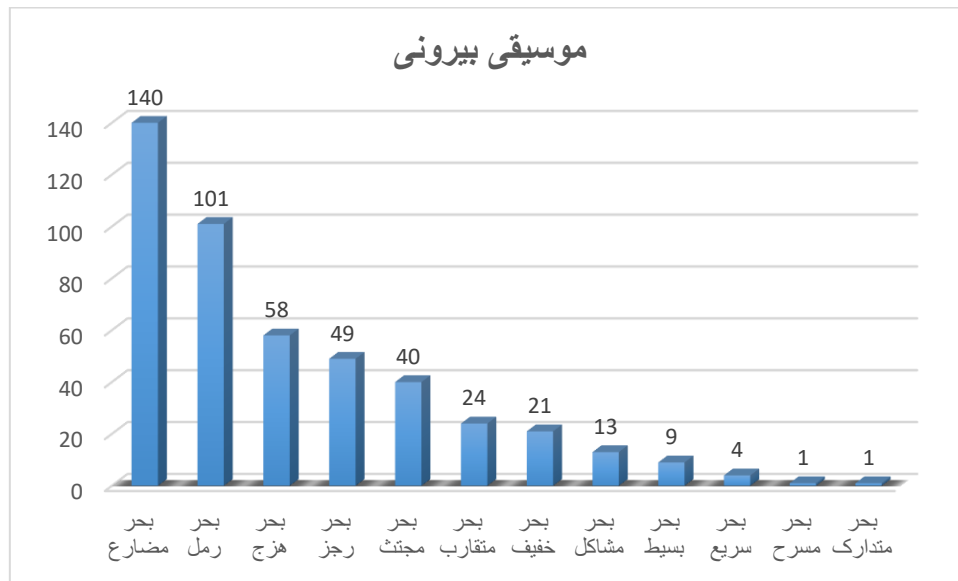
تنوع اوزان عروضی شفیعی کدکنی بسیار است. با توجه به این که اشعار وی در قالب کلاسیک و نیمایی سروده شده‌اند همه اشعار وی وزن دارد در میان شاعران نیمایی، او یکی از تواناترین شاعران از لحاظ کاربرد متنوع اوزان است. «او بر وزن کاملاً تسلط دارد و می‌داند که چطور مخاطب را با خودش همراه سازد، چه موقع از هجای کوتاه استفاده کند و چه موقع هجای بلند را به کار بگیرد، از اختیارات شاعری کی استفاده کند، کی از وزن‌های آرام و نرم استفاده کند و کی وزن‌های تند و ضربی را به کار بگیرد و خلاصه به چه شگردهای عروضی دست بازد تا شعرش را از ورطهٔ یکنواختی وزن رها سازد و مخاطبش احساس خستگی و ملالت نکند. در کل، بحرهایی که شفیعی از آن‌ها بیشتر استفاده کرده است، عبارت‌اند از: بحر رمل، بحر مضارع، بحر متقارب، بحر هزج و...» (مدرسی و بامدادی، ۱۳۸۹: ۱۲۳).

محمود کیانوش در مورد وزن اشعار او می‌گوید: «وزن‌های سرشک بیشتر نرم‌اند و در خور روایت و حدیث نفس و گلایه و ندایی نه با خشم یا سلطه، بلکه با مهربانی و همدردی وزن‌های او نه چندان محدودند که ملال بیاورند و نه چندان متنوع که او را در میدان خودآزمایی و مهارت فروشی ببینیم، و بیشتر وزن‌هایی هستند که سخن ساده و بی تکلف را می‌شایند» (کیانوش، ۱۳۵۵: ۸۱).

طبق تحقیقی که انجام شده بسامد اوزان اشعار وی به ترتیب جدول ذیل است:

جدول ۱: بسامد اوزان اشعاری شفیعی کدکنی

بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر	بحر
مضارع	رمل	هزج	رجز	مجتث	مقارب	خفیف	مشاکل	بسیط	سریع	منسرح	متدارک
۱۴۰	۱۰۱	۵۸	۴۹	۴۰	۲۴	۲۱	۱۳	۹	۴	۱	۱

نمودار ۱: بسامد اوزان اشعاری شفيعی کدکنی

مهم‌ترین بحور عروضی مورد استفاده شفيعی کدکنی عبارت است از:

- بحر مضارع

این بحر پرکاربردترین بحور عروضی در اشعار شفيعی کدکنی است. این وزن خوش‌آهنگ و و همراه با صلابت و استواری است و برای بیان احساسات مناسب است.

مفعول فاعلات فعولن

یخ بسته سنگ و دست و صدا نیز... (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۱۳۴).

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

زاغی سیاه و خسته به مقراض باله‌هاش

پیراهن حریر شفق را برید و رفت. (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۱۴۵).

مفعول فاعلات فعولن

این بادهای هر شب و امشب. (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۴۵۱) -

- بحر رمل

رمل رتبه دوم را در میان بحور شفيعی کدکنی دارد و حدود ۱۰۱ بار استفاده شده است. انی بحر دارای زحافات زیادی است و شفيعی نیز با تنوع فراوانی از این وزن استفاده کرده است.

فاعلات فاعلاتن فاعلات فاعلات فعلن

می‌رمند و در نگاهشان پناه برده و حشت و جنون... (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ب/۶۵).

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ای نگاهت خنده‌ی مهتابها

بر پرند رنگ رنگ خوابها (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۱۶).

فاعلاتن فاعلاتن فع/ فاعلاتن فاعلاتن فع

می‌توان در خشکسالی‌ها/

گرد خرمن خوشه چینش دید. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ب: ۷۳)

فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن

این وزن از بحر رمل دارای صلابت و استحکام و آهنگ خاصی است و این شعر کوبنده با وزن هماهنگ شده است:

شب غارت تاران همه سو فکنده سایه

تو به آذرخشی این سایه‌ی دیوسار بشکن (شریفی، ۱۳۹۳: ۱۸۶)

- بحر هزج

این بحر رتبه سوم را در میان بحور استفاده شده دارد. بحر ساده‌ای است که به راحتی می‌توان در آن جولان داد. شفییعی از این وزن برای گفتارهای بسیار ساده و زودیاب استفاده کرده و اشعارش در این بحر آرامش خاصی را القا می‌کند.

مفاعیلن مفاعیلن فعولن

به جان کوشم که جوپای تو باشم

خسی بر موج دریای تو باشم

تمام آرزوهای منی کاش

یکی از آرزوهای تو باشم (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۱۵)

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

درین شبها

که از بی روغنی دارد چراغ ما

فتیله‌اش خشک می‌سوزد

(هزاره دوم اهوی کوهی: ۲۸)

مفعول مفاعیلن مفاعیلن فع

آن را که به دل ز عشق مهتاب افتد (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۸: ۲۰۹)

۲.۲. موسیقی کناری

ردیف: نقش کلیدی ردیف در شعر بالا کاملاً مشهود است؛ به طوری که اگر ردیف را حذف کنیم، حتی هم آوایی قافیه‌ها هم نمی‌توانند خلأ وزنی را پر کنند. خود شفيعی رمز موفقیت غزلیات خوب را در نقش کلیدی ردیف می‌داند و در این باره می‌گوید: «می‌توان ادعا کرد که حدود هشتاد درصد غزلیات خوب زبان فارسی، همه دارای ردیف هستند و اصولاً غزل بی ردیف به دشواری موفق می‌شود و اگر غزلی بدون ردیف زیبایی و لطفی داشته باشد، کاملاً جنبه‌ی استثنایی دارد» (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۶ الف: ۱۳۸).

در شعر معاصر ردیف از لحاظ موسیقایی نقش به‌سزایی را ایفا می‌کند و هر شاعری به‌تبع نیاز خود از آن بهره گرفته است. درست است که ردیف هم به مانند قافیه تا حدودی آزادی عمل شاعر را در بیان افکار و اندیشه‌اش می‌گیرد؛ اما هرگز نمی‌توان نقش تداعی معانی و تکمیل وزن آن را منکر شد، شفيعی، خود از ناقدانی است که به اهمیت ردیف واقف است و در اشعارش به کرات از آن استفاده کرده است. به اعتقاد او ردیف یکی از نعمت‌های بزرگ شعر فارسی است. به شرطی که شاعر معانی و احساسات خودش را فدای آن نکند. به نظر او ردیف از لحاظ موسیقایی، کمک به تداعی‌های شاعر و از نظر ایجاد ترکیبات و مجازهای بدیع در زبان، ارزش و اهمیت ویژه‌ای دارد (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۳۵). از میان دفترهای شعری او، دفتر زمزمه‌ها، از لحاظ کاربرد ردیف بیشترین بسامد را دارد و به جز سه غزل آن، سبوی شکسته (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۳۶)، آینه بخت (همان/۵۳)، دولت بیدار همان (۶۶)، در بقیه‌ی آنها، ردیف کاملاً رعایت شده است. معمولاً بیشتر ردیف‌های این دفتر، ردیف‌های فعلی است.

آمد بهار و برگی و باری نداشتم چون شاخه بریده بهاری نداشتم (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۷۲)

هرچند که ردیفهای ضمیری، قیدی و... نیز در آن به چشم می‌خورد.

ردیف ضمیری

نای عشقم تشنه‌ی لبهای تو خامشم

دور از تو و اوای تو... (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۲۲).

ردیف قیدی

در نگاه من بهارانی هنوز

پاک‌تر از چشمه سارانی هنوز. (همان/۲۰).

ردیف در اشعار نیمایی شفیعی نیز، جایگاه مهمی دارد:

در آغاز، سخن بود و سخن تنها بود

و سخن زیبا بود بود

بوسه و نان و تماشای کبوترها بود. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۳۵۰)

بیشتر ردیف‌هایی که شفیعی در اشعار نیمایی‌اش به کار برده، ردیف‌های فعلی هستند، هرچند که ردیف‌های حرفی، قیدی، صفتی، پسوندی و... نیز در اشعارش به چشم می‌خورند. در میان ردیف‌های حرفی، شفیعی بیشتر از حرف همراه استفاده کرده است:

کجا دیده‌ام، پیش از اینها شما را؟

در آفاق افسانه پا خوابی از کوچه از کودکی‌ها

چنین چهره‌های غریب آشنا را؟ (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۴۷۸)

در میان ردیف‌های پسوندی نیز پسوند «ها» به نسبت دیگر پسوندها بیشتر به کار رفته است.

یاران چه بود آن سحرها

وان ساز سیروسفرها فرسنگها صبح و شادیا گسترده در زیر پرها... (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶ ب: ۱۳۵).

در میان ردیف‌های فعلی نیز، فعل‌های ربطی، به خصوص، فعل ربطی است، بسامد زیادی دارد.

کم‌ترین تحریری از یک آرزو این است

آدمی را آب و نانی باید و آنگاه آوازی

در قناریها نگه کن، در قفس، تا نیک دریابی

کز چه در آن تنگناشان، باز شادی‌های شیرین است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۳۳۴)

در هر صورت، ردیف و قافیه در اشعار شفیعی، به‌گونه‌ای ماهرانه به کار رفته تا مانع خلاقیت هنری و تخیل او نشود. او در هر جایی که نیاز دیده از ردیف و قافیه استفاده کرده و هرگز مقهور آن دو نبوده است. هم‌اوایی قافیه‌ها و ردیف‌ها، موسیقی شعر او را غنی کرده و در القای افکار و اندیشه‌اش به مخاطب بسیار مؤثر بوده است.

قافیه

قافیه در اشعار شفيعی نیز جایگاه ویژه‌ای دارد و به اشعار او استحکام و انسجام بخشیده است. چه در اشعاری که در قالب‌های سنتی سروده و چه در اشعار نیمایش قافیه حضور پررنگ‌تری دارد. در دفتر زمزمه‌ها، شاعر سعی کرده در تمام غزلیات قافیه را رعایت کند و به آن وفادار بماند حتی در سه غزلی که ردیف را در آن رعایت نکرده، سعی کرده با هم‌آوایی قافیه‌ها خلأ وزنی را پر کند؛ مانند: غزل زیر:

وه چه بیگانه گذشتی نه کلامی ته سلامی

نه نگاهی به نویدی نه امیدی نه پیامی

رفتی آنگونه که نشناختم از فرط لطافت

کائن تویی یا که خیال است، ازین هر دو کدامی؟. (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۶۶)

در سایر غزلیات کلاسیک وی نیز که در آن‌ها ردیف رعایت شده، قافیه در تکمیل وزن شعر نقشی اساسی ایفا کرده است.

شفيعی در اشعار نیمایی‌اش خود را مقید و ملزم به آوردن قافیه نکرده و هرگاه نیازی بدان بوده، از آن سود جسته است. او گاهی در دو مصراع پشت سر هم از قافیه استفاده کرده است. مانند شعر زیر:

این دشت سبز نگارین

وین باغ سرشار از عطرهاى بهارین

صبح گل افشانی زندگانی است (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۱۰۲).

گاهی نیز قافیه در پایان هر بند زینت بخش اشعار او شده است. مانند قافیه‌های شتابان و بیابان» در شعر زیر:

خروس خانه همسایه می‌خواند

و باران سحرگاهان اسفند

فرو می‌ریخت از ابری شتابان

گریزان ابرها، بر آبی صبح

چنان چون قاصدک بر کاسنی زار

روان بودند زی کوه و بیابان. (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۱۰۵)

به‌طوری که می‌بینیم این دو قافیه همانند قوافی شعر کلاسیک به کار نرفته و در بیت‌های پی‌درپی قرار ندارند.

شغیعی چه در عرصه عمل و چه در عرصه نظر به ارزش قافیه سخت معتقد است. او هرگز مقهور قافیه نبوده و تسلیم آن نشده است. طبیعی است که رهایی از الزام قافیه، آزادی عمل او را در القای عواطف و افکارش بالا برده است. بررسی قافیه در اشعار او حاکی از آن است که این کاربرد، علاوه بر جنبه‌های موسیقایی، به نوعی وزن شعر او را تکمیل کرده و به اشعارش انسجام و استحکام بخشیده است. او اعجاز قافیه را دریافته است.

۲,۳. موسیقی درونی (بدیع لفظی)

مراد از موسیقی درونی، تناسب و هماهنگی صامت‌ها و مصوت‌ها در پیکره یک شعر است که باعث ایجاد نوعی آهنگ و موسیقی می‌شود. «هرکدام از جلوه‌های تنوع و تکرار در نظام آواها، که از مقوله موسیقی بیرونی (عروض) و کناری (قافیه) نباشد، در حوزه مفهومی این نوع موسیقی قرار می‌گیرد. این قلمرو موسیقی شعر، مهم‌ترین قلمرو موسیقی است و استواری و انسجام و مبانی جمال‌شناسی بسیاری از شاهکارهای ادبی در همین نوع از موسیقی نهفته است» (شغیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۹۲).

از عوامل غنای موسیقی درونی یک شعر، تکرار و تنوع است که در اشعار شغیعی جلوه خاصی یافته است. این شگرد از مهم‌ترین عناصری است که در ساختمان شعری وی به کار رفته و در آفرینش شعر و نیز، القای افکار و عواطفش نقشی به‌سزا ایفا کرده است. در اشعار شغیعی، گاهی تکرار صامت‌ها و گاهی نیز تکرار مصوت‌ها موسیقی آفرین شده‌اند. هرچند که او برای به اوج رساندن موسیقی شعر خود در بیشتر موارد به تلفیقی از تکرار صامت‌ها و مصوت‌ها دست یازیده و باعث خوشنوایی اشعارش شده است.

مصوت «و» در کنار آشنایی زدایی در شکل نوشتاری که منجر به سبک دیداری شده است، سطحی پایین‌رونده را نشان می‌دهد که با این صامت هماهنگ است.

آنان که جانتان را

از نور و

شور و

پویش و

رویش سرشته‌اند. (شغیعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۴۳۲).

تکرار حرف «ق» در سه کلمه متوالیف آنرا برجسته کرده است:

در جست وجوی قاره‌ی بیقرار عشق (شغیعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۱۹۴).

تکرار صامت «ش» به همراه مصوت کوتاه (و= u) باعث خوشنوایی شعر بالا و شده است

تکرار کلمه در شعر یکی از موازین خوش‌آهنگی است و بسته به این که کلمات در چه فاصله‌ای از هم قرار بگیرند، تأثیر متفاوتی در آهنگ دارد. بهترین حالت زمانی است که تکرارها به هم نزدیک یا باشند یا در ابتدا و انتهای مصراع‌ها قرار بگیرند. در شعر زیر تکرار «مرگ» همراه با واج آرای «گ» بعد موسیقایی شعر را افزایش داده است.

تلخ‌تر مرگی است مرگ برگ‌ها - (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۴۱۵)

در جست و جوی نشایور: در نشابورم و جویای نشابور هنوز (همان ۴۲/)

تکرار مصدر «رفتن» در این یک مصراع روند رفتن را نشان می‌دهد:

ای خوشا رفتن و رفتن تک و تنها رفتن

چوب دستی به کف و دل تهی از درد و غما

(شفيعی کدکنی، ۱۳۷۷: ۱۱)

تکرار هجا در سه کلمه در شعر زیر آهنگی خاص به شعر بخشیده که قدرت تسلط دیو و دیوار را بیشتر نشان می‌دهد:

دیوانگی این دیو، دیوارها بر آورد / تا آشنا نبیند دیدار آشنا را (همان: ۲۰۳)

سوی بی سویی

در عصر باران خورده‌ی خاموش غمناکی، (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۳۱۴) -

در بافت اشعار شفيعی به کرات به تکرارهایی برمی‌خوریم که بیشتر از یک کلمه هستند و گاهی یک جمله مستقل با یک عبارت را تشکیل می‌دهند که پشت سر هم به صورت کامل یا با اندکی تغییر تکرار می‌شوند. چنین تکرارهایی علاوه بر آنکه موسیقی کلام را کامل می‌کنند، عواطف شاعر را نیز حسی و ملموس می‌سازند و در پیوند عاطفی مخاطب با متن مؤثر هستند.

جناس نیز با بسامدی کمتر در اشعار شفيعی حضور دارد:

کیمیاکاری و دستان کدامین دستان

گسترانیده شکوهی به موازات ابد (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ ب: ۲۱).

در این جا «دستان» اول در معنای حيله و نیرنگ است و «دستان» دوم به معنای زال است که در شاهنامه به دستان معروف است از این رو این بیت تلمیح نیز دارد.

سحر و سحر نیز در شعر زیر با هم تشکیل جناس حرکتی داده‌اند»

بین که / میگویم: - / این سحر عاشق است و سحر». (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۴۴۸) -

تمامی تکرارها و انواع جناس‌ها در اشعار شفیعی بیانگر این است که اشعار او از لحاظ موسیقی درونی غنی است. شاعری که در تئوریه موسیقی را جزء لاینفک هر شعری می‌داند، طبیعی است که در عمل نیز آن را به نمایش بگذارد. تکرار حروف، کلمات، مصراع‌ها و بندها به اشعار او انسجام و استحکام خاصی بخشیده است. آرایش زیبای واج‌ها همراه با تکرار آنها، موسیقی دلنوازی به اشعار شفیعی بخشیده و پیکره‌ی اشعار او را مزین ساخته است.

۲,۴. موسیقی معنوی

موسیقی معنوی شامل بدیع معنوی و بیان است. در بدیع معنوی با آرایه‌هایی چون: تلمیح، نماد، تناسب و مراعات النظیر و تضاد روبه‌رو می‌شویم که ارتباط کلمات را از نظر معنوی با یکدیگر بیان می‌کند.

تلمیح

تلمیح در شعر شفیعی ابعاد گسترده‌ای دارد اطلاعات وی درباره تاریخ اساطیری، مذهبی و ملی موجب شده از این آرایه استفاده‌های زیادی ببرد. شخصیت‌های شاهنامه عناصری نمادین هستند که یادکرد آن‌ها به شکل تلمیحی در شعر وارد می‌شود و ویژگی‌های آن‌ها با شعر عجین می‌شود. سهراب نماد فرزنددی به ناحق کشته شده است که به‌خاطر نبودن نوشدارو جان سپرد. وطن در این شعر تشبیه به سهرابی شده که در حال نزع است و طبقه حاکم که توان نجاتش را دارند بی توجهند:

سهراب اضطراب وطن بودی و کسی

زینان به فکر داروی بی هوشی‌ات نبود (شریفی، ۱۳۹۳: ۲۰۴)

سیاوش در ادب فارسی مظهر پاکی و بی‌گناهی و پاکدامنی است. سیاوش در کنار لاله، در این شعر نماد شهادت است:

چه بهاری است خدا را!!

که در این دشت ملال

لاله‌ها آینه‌ی خون سیاوشانند (شریفی، ۱۳۹۳: ۱۸۱)

سیاوش در این شعر نماد خوبی‌هاست و در برابر خوک که نماد بدی است قرار گرفته است، اما برخلاف سیاوش که در آتش رفت و همان‌طور بی‌تغییر بیرون آمد، سیاوشی که شفیعی از آن حرف می‌زند، به شکل مسخ شده از آتش بیرون می‌آید. منظور شاعر در اینجا دروغ و دغل‌ها و سوء استفاده‌هایی است که از باور مردم می‌شود:

خدایا! زین شگفتی‌ها /

دل‌م خون شد، دل‌م خون شد:

سیاوشی در آتش / رفت و /

زان سو/خوک بیرون شد (شریفی، ۱۳۹۳: ۳۳۹)

یادکرد شفيعی کدکنی از مانی و زرتشت و سایر شخصیت‌های مذهبی که در ارتباط با شکوه ملی ایران است، بیشتر به جهت همخوانی آن‌ها و یادکرد پیشینه اجدادی است و گاه آرزوی بازگشت آن دوران را دارد:

گرد خاکستر حلاج و دعایمانی

شعله آتش کرکوی و سرود زرتشت

پوریای ولی آن شاعر رزم و خوارزم

می‌نمایند در این آینه رخسار مرا

این چه حزنی است که در همهمه کاشی‌هاست

جامه سوگ سیاووش به تن پوشیده است (شریفی، ۱۳۹۳: ۳۳۱-۳۳۲).

یادآوری کشته‌شدن مزدک و دفن وارونه او و یارانش در خاک، در این شعر نمود پیدا می‌کند.

تناسب و مراعات‌النظیر

این آرایه‌ها در همه اشعار به‌نحوی دیده می‌شود و نمی‌توان شعری یافت که خالی از تناسب معنوی باشد اما کاربرد این آرایه و چگونگی آن و تعداد کلمات از اهمیت برخوردار است و اگر چینش کلمات به اختیار شاعر و با گزینش باشد از ارزش برخوردار است.

در شعر زیر برگ و بهار و شاخه از اجزای طبیعت و درخت هستند و با هم تناسب و مراعات‌النظیر دارند و در کنار تشبیه و تضاد بریده با شاخه نداشتن برگ و بار جلب توجه می‌کند:

آمد بهار و برگی و باری نداشتم چون شاخه بریده بهاری نداشتم (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۷۲)

تناسب پاکی و چشمه:

در نگاه من بهارانی هنوز

پاک‌تر از چشمه سارانی هنوز. (شفيعی کدکنی، ۱۳۸۵ الف: ۲۰).

تناسب آب و نان، قناری و آواز، تضاد و تناسب قناری با قفس، تناسب قفس با تنگی، تناسب آواز با شادیف همه به‌نوعی این شعر را زیبایی بخشیده و ارتباط ساختار و معنا را تقویت می‌کند.

آدمی را آب و نانی باید و آنگاه آوازی

در قناریها نکه کن، در قفس، تا نیک دریایی

کز چه در آن تنگناشان، باز شادی‌های شیرین است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۳۳۴)

تناسب دشت و باغ، سبزی و باغ، عطر و گل، باغ و گل:

این دشت سبز نگارین

وین باغ سرشار از عطرهاى بهارین

صبح گل افشانی زندگانی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: الف: ۱۰۲).

تضاد: تضاد در اصطلاح قدما در هنگامی است که دو کلمه در برابر هم قرار بگیرند و ضد هم باشند اما اگر این ویژگی تضاد مستقیم را به همراه تضادهای غیرمستقیم به کار ببریم به نتایج بهتری دست می‌یابیم. برای مثال، در شعر زیر بخردان ابلهان مستقیماً در برابر هم قرار دارند و از سویی شاعر ضدیت این دو را با سرنوشتشان نشان می‌دهد. عاقلان که باید موفق باشند راهشان بسته است و ابلهان دارای شکوه و جلالند:

بنگر به بخردان که فرو بسته راهشان

بنگر به ابلهان و شکوه کلاهشان (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ب: ۲۶)

در این شعر نیز خشکسالی با خمرن تضاد دارد زیرا خمرن زمانی به دست می‌آید که آب و باران فراوان باشد:

می‌توان در خشکسالی‌ها/ گرد خمرن خوشه چینش دید (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ب: ۷۳)

همچنین است تضاد قناری با قفس که رد ظاهر تناسب می‌نماید اما قفس جای قناری نیست:

در قناریها نگه کن، در قفس، تا نیک دریایی

کز چه در آن تنگناشان، باز شادی‌های شیرین است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ب: ۳۳۴)

مجاز

کاربرد مجازی کلمات در شعر شفیی بسامد زیادی دارد و دارای تنوع است. در شعر زیر «جهان» به جای مردم جهان به کار رفته است:

به هر کران و نگرم در سواد منظر خویش

جهان به جامه‌ی خویش است و هم به بستر خویش (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ب: ۲۵۲).

مجاز کثرت به معنای بسیاری:

صد هزاران گرد روپین تن (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۱۱۰)

-کف مجاز به علاقه ذکر جزء و اراده‌ی کل:

عمر از کف رایگانی می‌رود / کودکی رفت و جوانی می‌رود (همان: ۲۴)
- سوخته مجاز به علاقه سببیه؛ مژه مجاز به علاقه ذکر جزء و اراده کل:
دو از تو من سوخته در دامن شبها / چون شمع سحر یک مژه خفتن نتوانم (همان: ۲۷)
- غنچه مجاز به علاقه مایکون:
فریاد ز بی مهریت ای گل که درین باغ / چون غنچه پاییز شکفتن نتوانم (همان: ۲۷)
- نفس مجاز به علاقه لازمیت و ملزومیت:
بیا که چون سحرم، بی تو یک نفس باقی ست / مگر چو آینه رویت در این نفس بینم (همان: ۳۳)

کنایه

زیر نگین بودن کنایه از فرمانروایی بر کل زمین:
سر به سر روی زمین زیر نگین من (شفيعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۱۱۰)
خنده صبح کنایه از طلوع:
خنده صبح بهارانی هنوز (همان: ۱۳۸۵ الف: ۲۱)
پای تا سر می‌تپد دل، کز صفای جان، چو اشک / در حریم شوقها، آئینه دارم کرده‌ای (همان: ۱۳۸۵ الف: ۴۰)
پای تا سر: کنایه از تمام وجود، به طور کامل
سری بر زانوی غم داشتم در کنج تنهایی / کمینگاه جنون کردی مقام عزلت ما را (همان: ۴۳)
سر بر زانو نهادن: غمگین و متألّم بودن، مراقبه
فیض وصال یار به تردامنان رسد / این ماجرا ز شب‌نم و گل شد یقین مرا (همان: ۴۵)
تر دامن: آلوده و نادرست، گناهکار، بدنام
مانند اشک دور ز دیدار مردمان / با سر دویده تا سر کوی تو آمدن (همان: ۱۴۷)

۳. عنصر خیال در نقاشی معاصر ایران

تخیل، بزرگ‌ترین عامل خلاقیت و آفرینش در تمامی دوره‌های زندگی انسان بوده است. تجسم، ابزار ذهن، که به خلق این خیال کمک می‌کند و جنبه‌ای واقعی بدان می‌بخشد. در نگارگری ایرانی ما با تجسم دنیایی خیالی با نقش‌ها و

رنگ‌هایی روبه‌رو هستیم که اگرچه مادیند اما انگار به عالمی غیرمادی تعلق دارند و رابط عالم ماده و ملکوت هستند. در دوران معاصر نیز بسیاری از نقاشان به هنر شرق دور و نقاشی مدرن غرب گرایش پیدا کرده‌اند و آثاری را بر مبنای قوه تخیل ضمن حفظ هویت ایرانی با بیانی نو در منظره‌پردازی خلق کرده‌اند (دهکردی، رحیم‌لو، ۱۳۹۳: ۱).

تخیل فرایندی است ذهنی متأثر از ویژگی‌های شخصی انسان و اطلاعات دریافتی پیرامون او؛ محصول آن تشکیل تصاویر در ذهن است که با خلق آثار ادبی و هنری به ظهور می‌رسد. با استفاده از تخیل، پیوندی نو میان هنر، دین و علم ایجاد و از آن طریق حقیقت موجود در عالم را درک و تفسیری مجدد کرد، که لازمه آن همزیستی و پیوند بیشتر تمدن‌ها در رسیدن به مفهوم جدیدی از هنر است. البته تمدن اسلامی با دارا بودن ذخایر عظیم عرفانی، قادر است که نقش تعیین‌کننده در این تحول پیشرو داشته باشد.

بررسی نمونه‌های موردی از تخیل در نقاشی معاصر ایران، تأییدی بر کاربست و اهمیت این رویکرد در زیبایی آثار خلق شده است. تصویر شماره ۱ و ۲ نمونه از آثار ایران درودی نقاش معاصر ایرانی است که عنصر خیال نقش محوری در هویت آثار وی دارد.

تصویر ۱. نقاشی به زلالی یک عشق، اثر ایران درودی، نقاش معاصر، ایران

تصویر ۲. نقاشی بهت دشت. اثر ایران درودی، نقاش معاصر، ایران

نتیجه‌گیری

بررسی موسیقی اشعار شفيعی نشان می‌دهد که تناسب موسیقایی واژه‌ها بر تمام اشعار او سایه افکنده و به آن‌ها انسجام و استحکام بخشیده است. از لحاظ موسیقی بیرونی، اشعار شفيعی بسیار غنی است. اکثر وزن‌هایی که او از آن‌ها استفاده کرده، وزن‌هایی هستند که بزرگان ادب فارسی آن‌ها را به‌کار برده‌اند و این حاکی از علاقه و آشنایی او با شعر بزرگان ادب فارسی و تسلطش بر عروض قدیم است؛ بحوری همانند بحر رمل، بحر مضارع، بحر متقارب، بحر هزج و... به ترتیب در اشعار شفيعی پرکاربردترین اوزان هستند. تنوع این اوزان حکایت از آن دارد که شفيعی به عروض سنتی نیک آگاه است و به‌خوبی از تنگناهای وزنی بیرون آمده است. در کل اوزان شفيعی، بسامد وزن‌های ضربی به نسبت وزن‌های نرم و هموار خیلی کم است و این به‌خاطر محتوا و درون‌مایه اشعار اوست؛ زیرا طرح مسائل اجتماعی و انسانی اوزانی نرم را می‌طلبد. از لحاظ موسیقی درونی نیز اشعار شفيعی جایگاه ممتازی دارند. مهم‌ترین عامل غنای این موسیقی در اشعار شفيعی عنصر تکرار است که به انحای گوناگون همانند واج‌آرایی، تکرار یک مصراع، تکرار یک بند، تکرار یک کلمه و تکرار جمله نمود پیدا کرده است. در بیشتر موارد عنصر تکرار شونده هسته مرکزی شعر است و حکایت از تأکید شاعر بر معنا و مفهومی خاص دارد و در القای افکار و اندیشه شاعر نقشی مؤثر ایفا کرده است. وجود انواع جناس‌ها، مانند جناس زاید، اشتقاق، شبه‌اشتقاق، تام و صنایعی همانند طرد و عکس و نیز به اشعار او موسیقی خاصی بخشیده است. از طرفی، قافیه و ردیف نیز در موسیقایی کردن اشعار او نقشی به‌سزا ایفا کرده‌اند. او بر طبق اصول و مبانی زیبایی‌شناسی شعر نو هرگاه لازم‌دیده از قافیه استفاده کرده و هرگاه نیازی بوده ردیف را هم برای تکمیل اشعار خودش به‌کار برده و با این شیوه، موسیقی کناری اشعار خودش را نیز غنی کرده است و وجود قافیه‌های درونی نیز در

کنار قافیه‌های پایانی و هم‌آوایی آن‌ها با ردیف‌ها، تناسب موسیقی اشعار او را بالا برده است. در مورد ردیف نیز بیشتر ردیف‌هایی که شفیع از آن‌ها بهره گرفته، علاوه بر عامل موسیقایی، به تبعیت از قافیه آورده شده‌اند تا خلاء وزنی شعر پر شود و در اشعاری که قافیه به‌تنهایی خلاء وزنی را پر کرده، شاعر از آوردن ردیف خودداری کرده است. بیشتر این ردیف‌ها، ردیف فعلی است و از میان انواع فعل‌ها فعل ربطی «است» بیشترین بسامد را دارد. در هر صورت، تسلط شفیع بر موسیقی درونی، بیرونی و کناری، در بافت آوایی شعر او مؤثر بوده و باعث شده تا اشعارش از لحاظ ساختاری، استوار و محکم باشند. در نقاشی معاصر ایران نیز عنصر تخیل نقشی مانند موسیقی در شعر ایفا کرده و سبب زیبایی این هنر شده است.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- آشوری، داریوش. (۱۳۶۶). پیامی در راه. چ ۳، تهران: طهوری.
- احمدنژاد، کامل. (۱۳۷۲). فنون ادبی. تهران: پایا.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۱). سفر در مه. تهران: نگاه.
- تجلیل، جلیلی. (۱۳۸۵). معانی و بیان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۷). بیان در شعر فارسی. تهران: سوره مهر.
- راسل هینلز، جان. (۱۳۸۳). شناخت اساطیر ایران. ترجمه و تألیف: باجلان فرخی، تهران: اساطیر.
- روشن، بلقیس و اردبیلی، لیلا. (۱۳۹۲). مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی. تهران: علم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۴). شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب. تهران: جاویدان.
- شریفی، فیض. (۱۳۹۳). شعر زمان ما، شعر شفيعی کدکنی از آغاز تا امروز. تهران: نگاه.
- شفيعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). صورخیال در شعر فارسی. چ ۵، تهران: آگاه.
- (۱۳۷۶). آینه‌ای برای صداها. تهران: سخن.
- (۱۳۷۸). هزاره دوم آهوی کوهی. تهران: سخن.
- (۱۳۸۸). هزاره دوم آهوی کوهی. تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). کلیات سبک‌شناسی. چ ۲، تهران: فردوس.
- (۱۳۷۹). بیان و معانی. تهران: فردوس.
- (۱۳۸۱). بیان و معانی. تهران: فردوس.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۰). زیباشناسی سخن فارسی. تهران: مرکز.

مقالات

- افراشی، آریتا. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی استعاره‌های مفهومی جهتی در زبان اسپانیایی و فارسی». فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی دوره ۳، ش ۴، ۱۲، ۲۳-۱.

بیابانی، احمدرضا و طالبیان، یحیی. (۱۳۹۱). «بررسی استعاره جهت‌گیرانه و طرح‌واره‌های تصویری در شعر شاملو». پژوهشنامه نقد ادبی، دوره ۱، ش ۱، ۹۹-۱۲۶.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۷). «شعر آغازی». بخارا، ش ۱۱، ۱-۱۳.

هاشمی، زهره. (۱۳۸۹). «نظریه استعاره مفهومی از دیدگاه لیکاف و جانسون». ادب پژوهی، ش ۱۲، ۱۴۰-۱۱۹.

پایان‌نامه‌ها

دهکردی، داریوش؛ رحیم‌لو، سمیه. (۱۳۹۳). «تخیل و تجسم در منظره‌پردازی معاصر ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء، تهران.